

УДК: 94:325.8(477.64-2)"19"

**[Рец.]: Турченко Ф. Г. ГКЧП і проголошення незалежності України:
погляд із Запоріжжя. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 132 с.**

«Ні про яку іншу подію сучасної історії стільки не говорилося, як про події в Москві 19-21 серпня 1991 р., ні про яку іншу стільки не писалося, ніяка інше так не досліджувалася. Дія розгорталася на очах всього світу. Телебачення цілодобово вело пряму трансляцію. Сотні журналістів повідомляли про події в найдрібніших подробицях. Багато з тих, хто виступав у них на першому і другому планах, згодом робили на них посилання. Судові розслідування і свідчення очевидців намагалися пролити світло на закулісну сторону подій. Звичайно, до цих пір ще залишаються темні плями, але вони відносяться більше до деталей, ніж до суті того, що сталося», – відзначає в своїй книзі «От СССР к России» італійський історик Джузеппе Боффа [1, с. 236].

Шанс на з'ясування деталей того, що відбувалося на периферії подій, надають передусім регіональні дослідження. Належним чином цю лауну в історії Південної України, зокрема - Запорізької області, компенсує нове видання відомого історика, Заслуженого діяча науки і техніки України, професора Запорізького національного університету Федора Григоровича Турченка. Як видається, рецензоване видання займає особливе місце в творчому доробку автора. За влучним спостереженням професора С.Р. Ляха, творчий доробок Ф.Г. Турченка свідчить, що «значимою і цінною є лише та історія, яка написана небайдужим автором. Участь у громадському житті не заважає, а, навпаки, допомагає цьому процесу... Федір Григорович показав себе різноплановим дослідником із широким діапазоном осягнення та осмислення історії... При всій тематичній різноплановості твори Ф.Г.Турченка поєднані спільними рисами: системністю мислення та відстоюванням права людини на вільну діяльність. У дилемі «система vs особистість» учений завжди на боці тих, хто пливе проти течії. Він із тими, хто робить історію, і викриває імітаторів від історії. Жодна з його праць не створена заради хизування вченістю, як збірка «матеріалу» чи «фактів». Усі його твори цілеспрямовані, а тому повчальні» [2, с. 230, 234]. Все вищесказане якнайкраще характеризує підхід Ф.Г. Турченка до проблеми, яку він розглядає в своїй новій книжці, що не лише містить багатий фактичний матеріал, але й відрізняється концептуальною спрямованістю, певним публіцистичним пафосом, жвавим і захоплюючим стилем викладу.

Ф.Г. Турченко небезпідставно твердить: «Складається враження, що нинішнє керівництво України робить все, щоб населення забуло про події двадцятирічної давності» (с. 4)¹. Своє завдання він бачить у тому, щоб детально реконструювати хід подій у Запорізькому регіоні в серпні 1991 р., охарактеризувати мотиви поведінки акторів тієї великої «політичної гри» – влади, народу, опозиції, одночасно попереджаючи, що допитливий читач не знайде достатньої кількості документальних свідчень, які б достеменно висвітлювали цей короткий і драматичний відрізок в історії Запорізької області. Пояснення обмеженості документального фонду є досить простим – маса паперів була цілеспрямовано знищена робітниками партійних та силових структур відразу після провалу путчу. Як пише Ф.Г. Турченко, «на жаль, найбільш змістовні матеріали в умовах краху ГКЧП були знищені працівниками обкому партії, міськкомів, райкомів, управлінь КДБ, МВД, інших структур... «Замітали сліди» і в міліції. Тут знищували ті матеріали, які свідчили про участь працівників МВД в антизаконних акціях проти опозиції. Деякі офіцерів міліції розповіли автору цієї книги про те, що після 24 серпня 1991 р. у відділах МВД відбувалася підміна документів: вилучали ті папери, які могли б стати підставою для звинувачення в участі (чи підготовці) в участі в репресіях. Робилося це досить швидко і кваліфіковано. Багато цінних матеріалів було знищено в обкомі, міськкомах і райкомах партії» (с. 100-101). Проте лишилася людська пам'ять, лишилися приватні архіви, лишилися поживклі сторінки преси тих незабутніх часів...

В рецензованій праці професор Ф.Г. Турченко на підставі автентичних, інколи – просто-таки унікальних документів, матеріалів офіційної преси («Запорізька правда», «Индустриальное Запорожье», «Запорізька Січ», «Наш город», «Суббота») і опозиційних видань («Рух», «Прямая речь» та ін.), мемуарних свідчень, інтерв'ю безпосередніх учасників подій (О.Ф.Білоусенка, А. Бриченка, П.М. Ваната, С.В. Сюрченко, В.Ф. Тимошика, М.В. Тищенко, К.К. Лямцева, О.М. Лазутіна, О.М. Чакова, С.С. Айбабіна та ін.), недрукованих розвідок місцевих краєзнавців (Г. Черкаської та ін.), нарешті, на підставі власних вражень детально відтворює суспільно-політичні процеси на Запоріжжі в умовах серпневого (1991 р.) заколоту і реакцію населення на факт проголошення незалежності України. Залучаються також такі нетрадиційні джерела політичної історії, як анекдоти та чутки. Структура книги, виважено та логічно підпорядкована її головній меті, містить вісім розділів: «Втрачений рай» [с. 9-15], «Інтернаціоналізм по-запорозьки» [с. 15-29], «Перебудова» [с. 30-51], «Заколот» [с. 52-75], «Опір» [с. 76-97], «Крах» [с. 98-107], «Проголошення незалежності» [с. 108-122], «Референдум» [с. 123-127].

Перші два розділи присвячені характеристиці соціально-економічного, екологічного, етнічного, мовно-культурного становища Запорізької області – цієї «зразкової вітрини радянського способу жит-

¹ Тут і далі посилання на рецензовану працю.

тя» (с. 9) в останні десятиріччя комуністичного режиму (1977-1991 рр.). Переконливо простежено процеси цілеспрямованої русифікації регіону, що супроводжувались дискримінацією україномовної культури й україномовного населення. Автор відстоює тезу про те, що «значна частина владної еліти України і населення, особливо південних і східних областей України, опинилася в полоні російської великодержавницької ідеї» (с. 21-22), виявляючи реальні факти того, як засобами освіти та культури йшло «винищення українського культурного середовища» (с. 25), форсовано та успішно відбувався процес «формування «радянської людини» на Запорізькій землі» (с. 29). Третій розділ висвітлює «перебудовчі» процеси в області, народження паростків громадянського суспільства («Просвіта», культурно-просвітні товариства національних меншин) та початки політичної самоорганізації (Народний Рух України за перебудову та інші неформальні організації), конфлікт новонародженої опозиції та партійно-державної номенклатури на локальному рівні політики (с. 43-52). Символічною в тексті книги виглядає фраза секретаря парткому великого підприємства Запоріжжя, озвучена в липні 1989 р. на зборах облпартактиву: «Мы потеряем скоро наш народ, как самый смиренный».

В центрі розділів 4-8 – відлуння серпневого заколоту 1991 р. на Запоріжжі, пошук автором відповіді на питання: яким дивом компартійна та радянсько-державна номенклатура стрімко перетворилася на новий посткомуністичний правлячий клас, що його нині в категоріях класичної політичної науки іменують «елітою»? Яким чином влада в незалежній Україні опинилася в руках зовсім не тих людей, які за цю незалежність боролися та страждали? Відзначимо, що автор рецензованого видання використовує наступну термінологію щодо позначення феномену «політичної еліти» в сучасній Україні: «номенклатура», «посткомуністична еліта» (с. 6), «пострадянська верхівка», нарешті, «конгломерат випадкових людей, що потрапили з «грязі в князі» (с. 8).

Ф.Г. Турченко послідовно доводить, що з розпадом Радянського Союзу не настав кінець номенклатурі, як групі осіб, кар'єра була побудована в радянські часи в системі гільдій. Дистанціювання від союзного центру, використання гасел національно-демократичного руху, досягнення компромісу з його поміркованою частиною дозволило прагматично налаштованим її представникам зберегти владні позиції, органічно інтегрувавшись в квазідемократичну політичну систему пострадянської України. І вони не лише лишилися при владі, але й зберегли за собою ключові позиції в усіх сферах життєдіяльності новонародженої держави. Політичний клас, що фактично виник за роки незалежності на підставі змішаної системи рекрутування еліт, перейняв майже всі специфічні ознаки номенклатури (норми, звичаї, традиції) доби радянської. «Україна – не Прибалтика, - слушно зауважує автор, – і було б великою ілюзією чекати, що наша номенклатура після проголошення незалежності перетвориться на носія національної ідеї. Формально визнаючи ідею незалежності сучасної України, вона зберегла традиційно вороже ставлення до тих сил і осіб, які боролися за цю незалежність. Залишаючись у полоні комуністичних міфів, сучасна знать нав'язує населенню і своє роздвоєне, по суті, шизофренічне світосприйняття» (с. 6). За двадцять років незалежності сталося так, що в багатій ресурсами Запорізькій області відтепер «економічно панує олігархічний капітал, тісно пов'язаний з криміналітетом» (с. 6).

На сторінках рецензованого видання виразно вимальовується соціопсихологічний портрет запорізького «політичного класу» доби «перебудови», особливості його поведінки в кризові дні 1991 р., після проголошення диктату ДКНС. Ф.Г. Турченко наводить низку промовистих фактів, які свідчать про непередбачуваність результатів заколоту. Як виявляється, структури, аналогічні московському ДКНС за своїм складом і функціями, 19-20 серпня 1991 р. були створені й на обласному рівні. В обкомі КПУ готувалася низка акцій, які мали на меті підтвердити «тверду лінію» місцевого керівництва на підтримку ДКНС. Так, на 23 серпня було заплановано масовий мітинг на підтримку дій заколотників з ДКЧП. Передбачалося, що це буде святкування перемоги. На мітингу очікувалися виступи офіційних осіб, у тому числі керівників обкому партії і депутатів Верховної Ради України від КПУ.

Одночасно зафіксовано факти опору осіб, незгодних із діями ДКНС. Наприклад, наводиться важливий документ – «звернення 20-ти»: опубліковане у газеті «Запорізька Січ» (тираж якої тоді становив 30 тис. прим.), тобто заява депутатів Запорізької міськради, де йшлося про «государственный переворот» і про «смертельную опасность», що «нависла над свободами и правами каждого гражданина, над республиканскими суверенитетами, над последней возможностью нашей страны повернуть ее неисчислимым богатства на благо и процветание каждого гражданина». Як підкреслює Ф.Г. Турченко, то був перший в області документ з оцінкою подій у Москві як спроби державного перевороту; і «вплив цього документа на настрої населення Запоріжжя (і області) важко переоцінити» (с. 78-79). Згадується мітинг протесту 500 осіб на площі Жовтневій (нинішній Фестивальній), де зібрались просвітяни, рухівці, представники інших опозиційних груп, окремі депутати міської і обласної рад (с. 83-84).

На підставі документального матеріалу та усних свідчень очевидців автор відтворює настрої у середовищі місцевого КДБ у серпневі дні, не без іронії відзначаючи, що, коли стало відомо про провал заколоту, «чекісти нової формації» почали діяти за «форсмажорною програмою»: вони думали головним чином про своє майбутнє (а також майбутнє тих, «кого вони приручили» – своїх агентів), а не про долю держави (с. 98-100).

Стосовно дій компартійних структур, автор констатує, що обкомівці не лише знищували документи, але й приховували партійні гроші. Коли у жовтні 1991 р. за участю КПУ Мінфіну України і обласного управління Нацбанку була проведена ревізія розрахунків обкому Компартії України, то, за свідченням В.Ф. Тимошика, який брав участь у цій роботі, на рахунках вже нічого не було; їх «обнулили».

Дослідник вдало відтворює історію виникнення надзвичайно цікавого документу - «Політичної карти Запорізької області», копія якого збереглася в особистому архіві депутата Запорізької обласної ради і голови Запорізького міського Руху Костянтина Лямцева. Вперше про цей документ розповів П. Ковальова у статті «За 99 днів до перевороту, або Для кого замовлялися наручники?» («Запорізька Січ» від 11 вересня 1991 р.), де йшлося про розпорядження секретаря обкому партії В.І. Понеділка секретарям райкомів і парткомів великих підприємств області ретельно збирати інформацію про новостворені громадські організації і рухи, про діяльність їх лідерів й активістів. Виконавці директиви в районах – секретарі місцевих партійних комітетів – діяли досить оперативно. Вірогідно, передбачає автор, матеріали «Політичної карти Запорізької області» могли бути використані у разі розгортання репресій проти прибічників демократичного вибору, у випадку, коли б заколотники з ДКНС перемогли (с. 103-107). Можливо, й так: автократична влада завжди в міру можливостей відстежує настрої та наміри найбільш яскравих особистостей із середовища контреліти й при першій-ліпшій нагоді мстиво розправляється з ними.

Цінною стороною рецензованої праці є виявлення в порівняльному аспекті настроїв влади і опозиції, репрезентованої передусім Запорізькими обласними організаціями НРУ та Української Республіканської партії, в критичні серпневі дні 1991 р. (с. 60-97).

Коментуючи настрої в регіону після проголошення акту 24 серпня 1991 р., Ф.Г. Турченко відзначає: «Політичний вітер» виявився настільки сильним, що радикально змінив настрої переважної більшості жителів області – як політичної і господарської еліти, так і «низів». Хоча до антиконституційного заколоту, який очолив ДКЧП, за незалежність України виступала невелика частина населення регіону, її проголошення вітала абсолютна більшість. Навіть ті депутати Верховної Ради – члени КПРС, яких важко було запідозрити в демократичних настроях, декларували свою підтримку незалежності. Як відомо, із запорізьких депутатів у Верховній Раді «проти» проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. проголосували лише О. Причкін – один із колишніх секретарів Запорізького обкому. Інші голосували «за». Десятки тисяч рядових членів партії і партфункціонерів мовчки спостерігали за агонією Радянського Союзу, до публічних клятв у вірності якому їх ще недавно примушували. У цілому, проголошення Верховною Радою незалежності України практично не зустріло опозиції в області» (с. 111). Коли ж 30 серпня 1991 р. Президією Верховної Ради України було прийнято рішення про заборону діяльності Компартії України, ніхто в Запорізькому регіоні не виступив проти цього. «Обійшлося кулуарними розмовами і ... істеричними виступами окремих депутатів-представників партапарату в міській раді...Що ж стосується партійних «низів», то вони взагалі залишалися осторонь цього процесу... Комуністична партія України вмерла, покинута всіма, хто ще недавно клявся у безмежній їй відданості» (с. 116).

Ф.Г. Турченко аналізує історичні уроки тих доленосних подій, зокрема, нездатність в посткомуністичній Україні національно-демократичної опозиції згуртуватися, створити життєдайну альтернативу, відзначає помилковість дій запорізьких рухівців, які вчасно не реалізували раціональну ідею перевиборів рад усіх рівнів. Показово, що київське керівництво НРУ не прийняло консолідованого рішення з цього приводу, що «пізніше в демократичних колах України було визнано за велику помилку» (с. 111). Демократи Запорізької області діяли нерішуче і не змогли використати навіть наявні інтелектуальні і організаційні ресурси (с. 122). Автор підкреслює, що «...після проголошення незалежності демократичні сили уступали ініціативу, а значить і можливості свого впливу на перебіг подій. ...Ті, що зібралися на нараду (після 24 серпня 1991 р. – С.І.) в залі колишнього обкому, не думали ділитися владою, тим більше – уступати її демократам. Їх публічна чи мовчазна відмова від комунізму і радянської лояльності якраз і передбачала продовження владних повноважень у нових умовах. Влада для переважної більшості з цих людей була метою, а політичні кольори – засобом її досягнення. Самостійно номенклатура від влади відходить не збиралася. Розмов про створення якогось механізму реальної участі демократів у владних структурах області в номенклатурному середовищі не було. Взагалі, участь демократів у владі сприймалася як річ неможлива...» (с. 120-121).

В сюжетах, присвячених Всеукраїнському референдуму і президентським виборам 1 грудня 1991 р., автор розвиває думку про те, що ці події стали узагальнюючим підсумком соціально-політичних процесів, які відбувалися в Запорізькій області наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ ст. Результати референдуму засвідчили, що в різних районах і містах області за незалежність проголосувало від 95,54% (Пологівський район) до 87,02% (м. Бердянськ). «Так» незалежності України сказали в області 90,66% учасників референдуму, проти – 7,34%, що в цілому відповідає загальноукраїнському показнику (90,32%). Ф.Г. Турченко називає цей результат «несподіваним» та відзначає: «результати Всеукраїнського референдуму свідчать, що жителі Запорізької області, незалежно від їх політичних поглядів, відчували себе громадянами України», отож, немає підстав перебільшувати етнополітичну дезінтегрованість регіону, російські великодержавні впливи на його населення, прагнення жителів і

далі жити в Союзі, навіть «оновленому» (с. 128). Коментуючи цифри статистики, автор простежує внесок різних національних груп у досягнення результатів референдуму, визначаючи закономірність: голосів «проти» було подано більше в тих районах і містах області, де серед виборців українців виявилось менше і було, відповідно, більше росіян. «Полярними» у цьому відношенні стали такі райони області, як Гуляйпільський і Якимівський. У першому українців серед жителів було 91,4%, а росіян – 7,1%. У другому, відповідно, 50,0 і 44,1%. У першому за незалежність проголосували 95,25%, у другому – 89,25%. У Гуляйпільському районі «проти» сказали 3,2% виборців, у Якимівському – 7,78% (с. 124). Подібна залежність простежується і в районних центрах області. Політичний вибір етнічних росіян Півдня України, що сказали «так» суверенітету України, автор розглядає як прояв «територіального патріотизму» (С. 131). На думку автора, на результати волевиявлення, вплинули, крім етнічного, й інші, соціальні й ментальні фактори. Наприклад, найбільший відсоток тих, хто проголосував «проти» незалежності (10,35%), був у Орджонікідзевському районі м. Запоріжжя, де була зосереджена партійно-державна і господарська номенклатура, а також високопоставлені пенсіонери – колишні апаратники, кадебісти, міліціонери, армійські офіцери тощо, а найменший (5,63%) - у пролетарському Заводському районі, зоні екологічної катастрофи міста (с. 125-126). Ф.Г. Турченко висловлює припущення, що номенклатура різних рівнів негативно вплинула на результати референдуму і в таких містах, як Мелітополь й Енергодар, де «проти» незалежності проголосувала десята частина населення (с. 126).

Таким чином, як уявляється, нова праця професора Ф.Г. Турченка може бути цікавою і корисною не лише фахівцям – історикам, політологам, соціологам, журналістам, а й широкому загалу освічених та небайдужих до долі рідного краю людей, представникам різних генерацій і різних соціальних верств, що пов'язали свої надії на краще життя з поступом України по шляху суверенітету. Протягом двадцяти років ці люди терпляче сподіваються, що, попри соціальні та економічні негаразди, попри зростання громадської апатії, попри масове розчарування у діях влади, якого б кольору вона не була, кінець-кінцем в цій країні мають народитися горизонтальні мережі повноцінного громадянського суспільства як протипава владній вертикалі та консолідована протидія нескінченному та все поглинаючому егоїзму правлячого класу. Ці люди вірять у шанс появи повноцінної, відповідальної, патріотично налаштованої еліти на загальнонаціональному і на локальному рівнях політики. Сприятливий матеріал для роздумів та подальших активних практичних дій у цьому напрямку якраз і надає це інформативне, добре впорядковане і ідейно насичене видання. Автор вчить читача мислити категоріями політичної нації та примушує замислитися, хай і на локальному матеріалі, над причинами поразок та перемог України на шляху до реального суверенітету та реального самоуправління. Як слушно відзначають сучасні українські дослідники, «об'єктивне осмислення впливу спроби державного перевороту 1991 р. на УРСР у цілому та на подальшу долю номенклатури, зокрема, дозволить виявити витоки багатьох проблем сучасної України» [3, с. 41].

Наприкінці – декілька міркувань, які можна реалізувати при підготовці до друку другого видання рецензованої праці. Так, бажано б подати більш детальний огляд джерел та літератури питання. Цінні архівні матеріали, дотичні до розглянутої теми, містяться в фондах Компартії України, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України та у відповідних фондах обласних державних архівів [4]. Корисно було б порівняти перебіг аналогічних подій у південно-східних областях України (Дніпропетровській, Херсонській, Одеській, Миколаївській) із запорізьким досвідом.

Підсумовуючи, підкреслимо, що, безперечно, нова книжка професора Ф.Г. Турченка є важливим надбанням для гуманітарної науки, бо концентрує підсумки кропіткої праці автора [5-8] та відкриває перспективи подальших досліджень в царині історичної регіоналістики.

Джерела та література

1. Бюффа Дж. От СССР к России. История неоконченного кризиса. 1964-1994. — М.: Межд. отношения, 1996. — 320 с.
2. Лях С.Р. До 60-річчя професора Федора Григоровича Турченка // Український історичний журнал. — 2007. — № 2. — С. 229-235.
3. Кузьменко Ю.В. Серпневий путч 1991 р. та його вплив на партійно-радянську номенклатуру УРСР // Український історичний журнал. — 2011. — №4. — С. 41-54.
4. Шановська О.А. Історія Народного Руху України в інтерпретації його головного опонента // Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-й річниці створення Народного Руху України за перебудову (Київ, 22 вересня 2009 р.). — К.: Інститут історії України, 2010. — С. 49-60.
5. Турченко Ф.Г. Запоріжжя на шляху до себе... минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій. — Запоріжжя: Просвіта, 2009. — 368 с.
6. Турченко Ф. Г. Самостійницький транзит запорізької партійно-радянської номенклатури 1991 року // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя, 2008. — Вип. XXIII. — С. 290-307.
7. Турченко Ф. Г. Українська незалежність у контексті антитоталітарних революцій кінця 80-х років XX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя, 2008. — Вип. XXIV. — С.212-218.
8. Турченко Ф. Г. Русифікація, дерусифікація і націєтворення у Запорізькому регіоні // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя, 2009. — Вип. XXV. — С. 126-134.
9. Турченко Ф. Г. ГКЧП і проголошення незалежності України (погляд із Запоріжжя) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя, 2011. — Вип. XXX. — С. 12-38.

С. Г. Іваницька